

Van de eerste 'loedse' tot de laatste loods¹

Dr C. J. A. C. Peeters en dr A. M. Koldewey

Sinds de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik zijn allerlei inventarisstukken uit de Sint-Janskerk verspreid geraakt: gedeeltelijk verdwenen ze spoorloos of ze gingen verloren, deels kregen ze een plaats in andere kerken en kloosters, en voor een deel zijn ze later in musca terecht gekomen, waaruit zij wel nooit meer 'teruggehaald' zullen kunnen worden. Zo bevindt zich in de Sint-Catharinakerk te Maaseik een zestiende-eeuwse kelk uit de Sint-Jan², van de vier bewaard gebleven wapenborden van Gulden-Vlies-ridders uit het koorgestoelte zijn er twee in bezit van het Rijksmuseum te Amsterdam en twee bevinden zich in particuliere handen;³ Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht verwierf onlangs een buitengewoon fraaie vroeg zeventiende-eeuwse memorietafel die oorspronkelijk tegen een pijler in de Sint-Jan hing.⁴ Deze opsomming kan nog aanzienlijk worden uitgebreid, denken we alleen maar aan de verspreid geraakte stukken beeldhouwwerk van het retabel van Adriaan van Wesel uit de Lieve-Vrouwe-Broederschapskapel⁵ of aan het renaissance doxaal in het Victoria and Albert-Museum te Londen.⁶ In het Noord-Brabants Museum worden onder andere een piëta en een beeld van de heilige Severus bewaard, beide uit de vijftiende eeuw, een houten maquette van de kerk uit 1842 en een schaalmodel van de protestantse herenbanken.⁷ Maar ook het gebouw zelf is als het ware afgeknabbeld en sinds de eerste herstellingen vanaf 1860 zijn vele oorspronkelijke figurale en ornamentale beeldhouwwerkfragmenten gaan zwerven.

In 1874 werden Jhr Victor de Stuers en Dr P.J.H. Cuypers (met anderen, die geen rol speelden) tot Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst benoemd, en in die hoedanigheid verrichtten zij de inspectie van de restauratie van de Sint-Jan. Cuypers kwam minstens éénmaal per jaar kijken - van 1874 t/m 1884 samen met prof. E. Gugel - en instructies geven aan de restauratie-architect Lambert Hezenmans en bracht dan aan De Stuers en de Minister van Binnenlandsche Zaken verslag uit.

Bij de lotgevallen van de bouwfragmenten van de Sint-Jan dient men in het oog te houden dat De Stuers en Cuypers in 1875 hun plannen voor de bouw en inrichting van 's Rijks Museum te Amsterdam gingen verwezenlijken. Zij hadden daarover zeer gerichte ideeën: het moest een verzamelcentrum worden niet alleen van schilderijen en beelden, maar ook van architectuurfragmenten en monumentale sculptuur. Datgene wat men niet in natura kon bemachtigen, moest maar in de vorm van een gipsafgietsel worden verworven. Dat verzamelcentrum diende vooral in dienst te staan van het kunstonderwijs, en aan het Rijksmuseum werden dan ook een Rijksnormaalschool voor Tekenonderwijs en een Rijkschool voor Kunstnijverheid verbonden. De leerlingen hoefden het museum maar te betreden om navolgenswaardige kunstwerken in werkelijkheid of in gips aan te treffen en te bestuderen. Op de westelijke binnenplaats van het museum werd bijvoorbeeld een reusachtig gipsafgietsel van het gotische portaal (met beelden) van de Sint-Servaaskerk van Maastricht neergezet. De oostelijke

zag dat gedoe met die bouwfragmenten met tegenzin aan en schreef op 7 juli 1933 aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, dat die sculptuurfragmenten bij de kerk bewaard moesten worden, bij de talrijke fragmenten in de loodsen. Na de restauratie, zo schreef hij, **moet er in Den Bosch een definitief gebouw gesticht worden ter bewaring van alle gegevens, tekeningen, archieven en fragmenten die op de restauratie betrekking hebben.**¹⁴

En op 22 augustus 1933 voegde hij daaraan toe, dat volgens artikel 11 van de voorwaarden, waarop rijkssubsidie voor monumenten wordt verleend, gevonden voorwerpen en wegens de werkzaamheden verwijderde onderdelen van het monument, in de regel bewaard moeten worden in de gemeente waar het monument zich bevindt en dan bij voorkeur in het monument zelf. De fragmenten in kwestie, zo gaat hij verder, zijn indertijd zonder enig recht door het Rijk in beslag genomen.

Aan deze merkwaardige toestanden is een einde gekomen in 1966, toen de meeste fragmenten uit het Rijksmuseum terugkwamen naar de bouwloodsen.¹⁵ Enkele jaren eerder, in 1961, had architect Van Kessel al een mooie kraagsteen, met twee profeten met banderollen, afkomstig van de Sacramentskapel, teruggehaald uit het kantoor van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, toen aan het Stadhoudersplantsoen in Den Haag gevestigd.¹⁶

In 1966 begon de terugtocht van de bouwsculptuur, toen de directie van het Rijksmuseum met klem aan de restauratiecommissie van de Sint-Jan verzocht om de roodmarmeren zuilen van het hoogaltaar te komen ophalen. In aansluiting daarop werden achttien luchtboogfiguren, drie spuiers, twee beelden en drie fragmenten naar 's-Hertogenbosch overgebracht. Architect Van Kessel constateerde vervolgens dat ook toen nog verschillende stukken in het Rijksmuseum waren achtergebleven.¹⁷ Van Kessel ging evenwel niet in op de uitnodiging deze zelf in de kelders van het museum te komen aanwijzen, en op schriftelijke navraag door P.F.J. van Hoeckel in het voorjaar van 1988 antwoordde het Rijksmuseum dat de betreffende fragmenten onvindbaar waren.

Het definitieve gebouw voor het loodsmuseum en restauratie-archief, zoals Kalf dat in 1933 voorstelde, is er indertijd niet gekomen. Even leefde die gedachte toen men van plan was de Sint-Jan te 'ontmantelen', aan de zuid- en oostkant vrijer te leggen (ideeën van burgemeester Van Lanschot en van de Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst te 's-Hertogenbosch), maar er was geen geld voor de aankoop van panden die daartoe weggebroken zouden moeten worden. Dr Jan Kalf nam zelfs op 26 juli 1933 deel aan een bespreking in het kabinet van de burgemeester en stelde voor, om het als westelijke pleinafsluiting aan de noordzijde van de kerk ontworpen gebouw zo spoedig mogelijk tot stand te brengen als toekomstig 'Basiliëkmuseum', met dien verstande dat de inrichting eerst later zou volgen en er voordien de werkplaatsen, ateliers en lokalen van toezicht en berging, kortom de bouwloods, in zouden worden ondergebracht. Burgemeester Van Lanschot had gehoopt dit in het kader van een groter plan te realiseren voor het jubileumjaar 1935, het 750-jarig bestaan van de stad; maar het bleef bij plannenmakerij, alles wat tot stand kwam was een bakstenen ezelsrugmuurtje en het gazon aan noord- en oostkant van de kerk, de houten loodsen werden gehandhaafd.¹⁸

Niet in de laatste fase van de eerste restauratie toen al werd gesproken over de 'loods bij de Kathedraal, een "Dommuseum" in wording',¹⁹ maar pas tegen het einde van de tweede restauratiecampagne werd het 'Basiliëkmuseum' van Kalf een realiteit. In juli 1984 werden min of meer als afsluiting van de herstellingswerkzaamheden, de oude

houten bouwloodsen gesloopt. Deze dateerden, blijkens de restauratieverslagen en foto's, uit 1915 en waren toen neergezet ter vervanging van een aantal houten loodsen van 1860. Er stonden, behalve op de huidige loodsenpercelen, nog meer houten loodsen met pannendaken op het terrein ten noorden van de Sint-Jan. Foto's van 1867 en 1876 tonen ook loodsbebouwing vóór de Sacramentskapel, op de hoek van de Hinthamerstraat en het St. Janskerkhof, en tegen de noordkant van het schip. De loodsen van 1915 ondergingen herhaaldelijk opknappbeurten en verbouwingen, en hadden na de bijna driekwart eeuw dat ze dienst deden, een grote historische en emotionele waarde als herinnering aan de lange restauratiegeschiedenis en aan hele generaties werkers uit de bouwambachten. Als houtconstructie op zich vertegenwoordigden ze echter geen bijzondere fase in de geschiedenis van het bouwen, ze waren al te provisorisch en tijdelijk van opzet. Desalniettemin waren ze, door geldgebrek in de tijd van Kalf en Van Lanschot niet gesloopt, eerbiedwaardig oud geworden en zo vertrouwd in het Bossche stadsbeeld, dat de uiteindelijke afbraak in 1984 toch nog betreurd werd, vooral door diegenen die nog gepoogd hebben ze tot beschermd monument te doen verklaren.

De laatste restauratie-architect, H.E. Teering, ontwierp tot slot van zijn werkzaamheden aan de Sint-Jan de huidige, twee verdiepingen tellende 'bouwloods' als moderne vervanging van de versleten houten loodsen. En deze nieuwe 'bouwloods' kreeg ongeveer de functie die Jan Kalf voor ogen had gestaan, namelijk die van veilige bergplaats voor van de kerk verwijderde, originele stukken sculptuur, bouwfragmenten, gipsafgietsels van origineel werk, modellen en ontwerpen voor de vervangingen, bouw- en ontwerptekeningen, foto's, verdere documentatie en het restauratie-archief. Bovendien werd ook het kerkarchief hier ondergebracht en op de eerste verdieping is een permanente expositie ingericht waar het publiek kennis kan nemen van het belangrijkste deel van het bewaarde materiaal.

De situatie bij enkele andere kathedralen is interessant ter vergelijking met het recent opgezette loodsmuseum van de Sint-Jan, een soort 'Musée de l'Oeuvre' of 'Opera del Duomo', dat ook hier al zoveel langer had moeten bestaan:

Straatsburg, Musée de l'Oeuvre Notre-Dame, naast de kathedraal. Dit is het middeleeuwse Frauenhaus (Huis van de Lieve Vrouw) ofwel Maison de l'Oeuvre, het werkhuis, de loods en huis van de kerkfabriek: het huis waar de kerkmeesters, belast met de administratie van de bouw, zetelden, en waar ook de leidende bouwmeester met zijn atelier ondergebracht was. Het is in 1347 gebouwd, in 1578-1582 uitgebreid. Hier werden vanouds de perkamenten bouwtekeningen bewaard - waarvan er schitterende zijn overgebleven, vanaf de 13de eeuw - en ook de nog niet verwerkte sculptuur. In 1907-1914 zijn hier de prachtige beelden ondergebracht, die van de façade en de torens verwijderd zijn om verder verval tegen te gaan. Ook zijn hier de fragmenten van het al in 1682 gesloopte oxaal bewaard. In 1931 kwam men op de gedachte om deze unieke bouwloods voor het publiek open te stellen, en men heeft de verzameling toen verrijkt met uit de kathedraal afkomstige kunstwerken die tot dan in het Musée des Beaux-Arts werden bewaard.²⁰

Wenen, Historisches Museum der Stadt Wenen. Enkele zalen zijn gewijd aan grote beelden, die van de Stephansdom afkomstig zijn. Ook is één van de ontwerptekeningen voor de noordtoren (15de eeuw) geëxposeerd, een perkament van 3 m hoog.

Trier, Dom. In de kruisgang zijn de belangrijkste beeldhouwwerkfragmenten en bouwfragmenten opgesteld. Zilverwerk, paramenten, schrijnen, ziet men in de Schatkamer. In het Diozösanmuseum zijn opgravingsvondsten van onder de Dom,

Standbeeld afkomstig van de derde luchtboog, onderste rug, noordzijde van het koor na 1909
afgenomen en met gips aangevuld
Tufsteen, 1425-1445
Peeters 1985, p. 251 nr. c, afb. 241 en 242
Foto G. Th. Delemarre, Rijksdienst Monumentenzorg, 1958
(Noordbrabant Museum, 1958)

plattegronden en maquettes geëxposeerd, aan de hand waarvan het publiek heel duidelijk de opeenvolgende vroegere gestalten van de kerk voor ogen krijgt. Florence, Museo dell'Opera del Duomo, achter de Dom. Dit gebouw is sedert het begin van de 15de eeuw de Opera del Duomo, dat is het werkhuis, de loods, tevens kantoor van de kerkfabriek, de bouw-administratie, geheel overeenkomstig dus het Oeuvre de Notre-Dame in Straatsburg. Hier is tegenwoordig ook de kerkschat geëxposeerd (boeken, schrijnen, paramenten). De monumentale sculptuur van de westfaçade is hier te zien, gaaf beeldhouwwerk van de hoogste kwaliteit, grotendeels beelden die bestemd waren voor plaatsen dicht bij de begane grond, zodat niet het grove en vertekende -en daardoor juist optisch goed doordachte- voorkomt, wat de standbeelden van de luchtbogen en wimbergreliëfs van de Sint-Jan kenmerkt. Verder onder andere houten maquettes van de façade en de koepel, de zangertribune met reliëfs die vroeger tegen de koepelpijlers stonden. Een museum met hoge kwaliteit materiaal.

Wat was nu de situatie bij de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch?

Als een van de weinige in de Nederlanden had de kerkfabriek van de Sint-Jan een eigen bouwloods in de zin van een zelfstandige werkplaats met eigen loodsmesters, die als ontwerper en bouwleider werkzaam waren, en eigen steenhouwers.²¹ Deze Bossche loods was ondergebracht in aan de kerkfabriek toebehorende huizen; de berichten hierover zijn echter, onder andere door het ontbreken van de middeleeuwse fabriekrekeningen, nogal schaars. De vroegste vermelding van de 'loedse' en de steenhouwerij van de Sint-Jan komt voor in de Rijmkroniek van 1400 over het mirakelbeeld van de Bossche Lieve Vrouw. Het verhaal over het wonderbeeld begint met de melding dat het Mariabeeld verwaarloosd 'plach ... te staen en oick te ligghen indie ijerste loedse ... daermen ... die steen te hauden plach'. Vervolgens werd het beeld overgebracht van die eerste naar een tweede, nieuwe, loods, waar het bijna werd vernietigd.²² Vermoedelijk bevond die loods zich al op de plaats van de tegenwoordige plebanie en het belendende huis, Choorstraat 1 en 3-5, tegenover de ingang van het zuidertransept. Daar had de Sint-Janskerk in ieder geval vanaf de vroege vijftiende eeuw haar vaste 'maison de l'oeuvre', de Loods, Loedse of Loigie, het huis van de kerkfabriek en de bouwleiding, met steen- en beeldhouwersatelier. Het zuidportaal werd daarom ook wel de 'logiepoort' of 'logiedeur' genoemd. In 1617 was deze nog in gebruik, in de loop van de zeventiende eeuw werden de panden verdeeld in kosterswoning en woning van de rentmeester der kerk; het gebouwencomplex kwam vervolgens in vreemde handen en nadat het kerkbestuur van de Sint-Jan in het midden van de vorige eeuw het noordwestelijke gedeelte ervan weer had teruggekocht, liet het op die historische plek door de architect J.J.H. Bolsius de tegenwoordige plebanie en kosterswoning bouwen.²³

In Straatsburg en Florence, steden met loodsen die we boven als vergelijking noemden, is sprake van een ononderbroken bouwloodstraditie van de middeleeuwen tot heden, maar in 's-Hertogenbosch is de loods als werkplaats van bouwmeester en steenhouwers en als opslagruimte van bouwmaterialen, dus in de loop van de zeventiende eeuw ten onder gegaan. Wat wij daar nu als Bouwloods aantreffen, is een gebouw uit 1985 met een fragmentencollectie die sedert 1860 is ontstaan in loodsen welke ten behoeve van de grootscheepse herstelwerkzaamheden die toen op gang kwamen, ten noorden van de kerk werden opgericht. Omstreeks 1915 werden deze vervangen en, zoals

geschetst, uiteindelijk opgevolgd door het huidige gebouw. Zodra er binnenkort weer herstelwerkzaamheden van enige omvang vereist zijn, zullen de steenhouwers in deze bouwloods opnieuw in de direkte schaduw van de Sint-Jan hun eeuwigdurend werk voortzetten.

De gaping van ongeveer twee eeuwen in de continuïteit van het werk te 's-Hertogenbosch wordt door de collectie in de tegenwoordige Bouwloods moeiteloos overbrugd; de bezoeker vindt er middeleeuwse sculptuurresten die van dichtbij in hun kunstzinnige en ambachtelijke afwerking te aanschouwen zijn en meer ontroeren naarmate men de tijdsafstand tussen nu en hun ontstaansperiode beter beseft. Daarnaast is er een hoeveelheid restauratie-ontwerpen in gips te zien, die getuigen van de idealen van hen die de herleving van dit kerkgebouw gewild en gerealiseerd hebben. Gips is geen minderwaardig materiaal, maar een voortreffelijk intermedium tussen ontwerpgedachte en stenen eindprodukt. Gips is ook een prachtig reproductiemiddel: wie bijvoorbeeld de afgietsels van de gewelfsluitstenen uit de kerk in de loodsen beziet, ontdekt meer finesses en grotere betekenis dan de hoog en ver weg geplaatste originelen ooit te zien toelaten. Die in de kerk zijn voor God zelf, hun afdruk in de loodsen is voor de mens.

Bijlage

De beschrijving van de bouwfragmenten en -sculptuur van de Sint-Jan, en enkele andere objecten uit deze kerk door Mr J.P.W.A. Smit in de *Gids voor het Museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, 's-Hertogenbosch* 1926, p. 8-10, 32, 33, 45, 57, 59 (zie afb. p. 23).

Afdeeling Bouwfragmenten.

Noordbrabant en in het bijzonder hare tegenwoordige hoofdstad 's-Hertogenbosch hebben in de 15de en de eerste helft der 16de eeuw een tijdperk van bloei gekend, dat zich geuit heeft door het hoge peil, waarop zich destijds de kunst, ook de bouwkunst heeft verheven. Aanvankelijk bouwt men volgens den overgeleverden gothieken stijl, zij het met toenemende versiering. Het voornaamste kerkelijk monument dier periode is de St. Janskerk hier ter stede, opnieuw begonnen in 1421, waarvan de fragmenten, bij de restauratie in de tweede helft der 19de eeuw verwijderd, langs de wanden der hal zijn opgesteld. Opmerkelijk zijn de meer dan levensgrote beelden, die de frontalen der koorlichtbeuk vulden en de figuurtjes, die langs de schraagbogen van het schip opklauterden, elders onbekende versieringsmotieven. (...)

Hal.

(...) **720.** Eikenh. klokkentoren van het 'Spel des oordeels', het uurwerk der St. Janskerk, omstr. 1853 uit de kerk verwijderd. Begin 16de eeuw. Aan weerszijden dood en kinderfiguur, die tot het spel des oordeels behoord zouden hebben, maar wellicht overblijfsels van 'doodendans' uit het eind 16de eeuw. (...) **6769/74.** Schraagboogbeeldjes van het schip St. Janskerk, o.a. wildevrouw, drinker en doedelzakspeler. (...) **7527-66.** Frontaalbeelden lichtbeukmuur, koor St. Janskerk (in de omgekeerde orde der kerk). Boven de gipsafgietsels en daaronder originele of fragmenten daarvan. **7527/30.** Adam en Eva. **7531/5.** Viool- en luidspeler (sic !). **7536/9.** Krijgslieden. **7540/4.** St. Michiel en engel. **7545/7.** Wildemannen.

7548/51. Krijgslieden. **7552/6.** Koning en koningin van Frankrijk. **7557/9.** Edelman en -vrouw. **7560/4.** Drinkers. **7565/6.** Krijgslieden. **7567/7603.** Overige fragmenten der St. Janskerk, waarbij o.a. **7569.** Karel de Groote? **7575/7.** Fragmenten van het in 1585 door brand vernield oxaal? **7578.** Profet? Zuider transept-gevel. **7589.** Fragment fresco Noordelijke straalkapel. **7592.** Salvator Zuidertranseptgevel. Een deel van den heiligenschijn verloren. **7600.** Looden Mariabeeld. Dakvorstversiering L. Vrouwe kapel. **7601.** Godfried van Bouillon?

(...) **6944.** Herinneringsbord moord Fransche gezanten Rastadt. Zou bij de rouwmis op het hoofdaltaar St. Janskerk geplaatst zijn. 1799.

(...) **7622.** Slinger van het vroegere uurwerk der St. Janskerk.

(...) **6912.** St. Severus patroon wevers. 's-Hert. 16de eeuw.

(...) **7623.** Speeltafel carillon St. Janskerk 's-Hert. 18de eeuw of vroeger.

(...) **724/5.** Eikenhouten beelden Christus en Nood Gods. afk. St. Janskerk 's-Hert. 17de eeuw?

(...) **1788.** Zandlooper Herv. eeredienst. 17de eeuw.

Smit maakt bovendien melding van de twee maquettes die in het museum waren opgesteld:

p. 59, **1543.** Verkleind houten model der St. Janskerk te 's-Hert. Jeugdwerk van den beeldhouwer Doncker. Midden 19de eeuw. (bedoeld is de maquette van Frans Donckers uit 1842)

p. 60, **6963.** Verkleind model van het heeregestoelte der St. Janskerk te 's-Hert., bestemd voor den Protestantsche magistraat en daaruit begin 19de eeuw verwijderd. 17de eeuw.

Noten

1 Uitgangspunt voor dit hoofdstuk was de tekst die ook ten grondslag ligt aan de daadwerkelijke totstandkoming van de huidige, definitieve Bouwloods met archief-, depot-, en expositieruimte: C. Peeters, 'Gedachten over de toekomst van de Bouwloodsen van de St. Jan', (getypt advies, gericht aan het kerkbestuur van de Sint-Jan, Zeist 11 februari 1974, aangevuld 16 maart 1982), Restauratie-archief Sint-Jan. Zie voorts over de loodsen van de Sint-Jan: A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voornaamste huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1911-1914*, II, p. 574-579; C. Peeters, *De Sint Janskathedraal 's-Hertogenbosch, 's-Gravenhage 1985 (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst)*, vooral p. 45-49 en p. 268-270.

2 Erasmus van Houwelingen, verguld zilveren kelk, 's-Hertogenbosch, 1569/1570, h. 18,5 cm; vervaardigd voor de Sint-Jan, nu: Maaseik, St. Catharinakerk.

Tentoonstellingscatalogus *Zilver uit 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch 1985*, p. 183 cat. 43. Over de herkomst van deze kelk uit de Sint-Jan zal nader worden gepubliceerd in de catalogus *In Buscoducis, Kunst en cultuur te 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, voorjaar 1990*.

3 Wapenbord van Jehan de Melun, 1481; paneel, 94,5 x 58,5 cm. Oostelbeers, J.H.L. van de Mortel.

Wapenbord van Philippe de Croy, 1481; paneel, 94,5 x 58 cm. Oostelbeers, J.H.L. van de Mortel. Wapenbord, Eduard IV, koning van Engeland, 1481; paneel, 112 x 68 cm. Rijksmuseum, inv. A 4641 (bruikleen aan het Noordbrabants Museum).

Wapenbord, Jacob van Luxemburg, heer van Fiennes, 1481; paneel, 93 x 58 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv. A 4642

4 Memorietafel van de Dordtse jurist Adriaen van Meusienbroeck en zijn vrouw Anna Elant,

1618. Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent, inv. StCC s 30, verworven 1988.
P. Dirkse, Memorietafel van Adriaen van Maeusytenbroeck en Anna Elant, *Catharijnebrief*, nr. 25, maart 1989, p. 1-3.
5 tentoonstellingscatalogus *Adriaen van Wesel (ca 1417/ca 1490), een Utrechtse beeldhouwer uit de late middeleeuwen*, Amsterdam, Rijksmuseum, 1980.
6 C. Avery, The Rood-loft from Hertogenbosch, *The Victoria and Albert Museum Yearbook*, I, 1969, p. 110-136; herdrukt in C. Avery, *Studies in European Sculpture*, London 1981. Zie ook: A.M. Koldewij, Pieter Saenredam had al getekend wat Matthieu Brouerius de Nidek beschreef: het doxaal en de koorbanken in de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, in: *Was getekend... tekenkunst door de eeuwen heen, Liber Amicorum prof. dr E.K.J. Reznicek*, Houten 1988 (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 38, 1987), p. 185-200.
7 Volgens een in 1975 door de restauratiecommissie van de Sint-Jan opgemaakt overzicht - gebaseerd op J.P.W.A. Smit, *Gids voor het Museum van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch 1926 -*, bevonden zich toen in het Noordbrabants Museum:
Inv. nr. 7589 Fragment van een muurschildering uit de noordelijke straalkapel, voorstellende Maria en Kind.
Inv. nr. 7600 Loden Mariabeeld, hoog 53,5 cm. Dakvorstversiering van de Lieve-Vrouwekapel.
Inv. nr. 781 Wandbord van het gilde der kramers te 's-Hertogenbosch, geschilderd door J. de Langhe, 1658, met bijbelse spreuken en handelswaren. Hing op de plaats waar nu het grafmonument van bisschop Masius in de kerk staat. In 1858 werd dit door het kerkbestuur 'tot wederopzegging' aan het Provinciaal Genootschap afgestaan op verzoek van Dr. Hermans.
Inv. nr. 6944 Gedenkbord teer herinnering aan de moord op de Franse gezant Rastadt. In 1799 op het hoogaltaar van de Sint-Jan geplaatst bij de rouwdienst.
Inv. nr. 7622 Slinger van het vroegere uurwerk van de Sint-Janskerk.
Inv. nr. 7623 Speeltafel van het carillon van de Sint-Janskerk, 18de eeuw of vroeger.
Inv. nr. 1788 Zandloper, 19de (?) eeuw, volgens overlevering in de hervormde Sint-Jan op de preekstoel gebruikt (bij Smit op p.58 bij vergissing aangeduid met inv. nr. 1768)
Inv. nr. 724 Eikehouten beeld van Christus, hoog 105 cm.
Inv. nr. 725 Eikehouten beeld Nood Gods of Piëta, hoog 89 cm, zwaar beschadigd.
Inv. nr. 6963 Model van het Herengestoelte der hervormde Sint-Janskerk, 1780. In 1925 overgenomen van de gemeente 's-Hertogenbosch.
De prijsvraagtekeningen van de gebroeders Donkers en van Veneman zijn bezit van het Noordbrabants Museum, evenals de maquette van Frans Donkers uit 1842.
In het rapport van de Restauratiecommissie werd bovendien geconstateerd dat de inv. nrs. 7575, 7576 en 7577, fragmenten van het in 1585 door brand vernielde gotische oxaal, niet meer in het Noordbrabants Museum aanwezig waren.
8 Cuyper's brief van 1 juli 1884 aan de Minister van Binnenlandsche Zaken: het is de bedoeling om de in het schrijven, gevoegd bij apostille van 19 juni 1884, nr. 1651 Afd. K. en W., opgenomen voorwerpen te bewaren in het Nederlandsch Museum (Rijksmuseum) te Amsterdam.
Op 29 juni 1885 zendt Cuyper een declaratie aan dezelfde Minister wegens de kosten van vervoer van 14 stuks oude beeldhouwerkfragmenten van Den Bosch naar het museum in Amsterdam, onder bijvoeging van een ontvangstbewijs, dd. 13 september 1884, van deze kosten, f 24,50, van J. Schoonenburg & C.J. Maks, aan wie Cuyper dit bedrag alvast uit eigen middelen voldaan heeft voor het transport per schip en kar.
Bron: de brievenboeken van Cuyper, berustende in het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst te Amsterdam.
9 Deze ruim vier meter hoge zuilen vonden daar nooit een goede bestemming; zelfs werden ze een tijdlang gebruikt als bouw materiaal voor een pergola in de tuin bij de directeurswoning naast het Rijksmuseum. Ook na hun terugkeer naar de Sint-Jan bleef problematisch wat met deze 'jasperen' zuilen te doen; een vaste plaats kregen ze niet, tot nu toe werden ze van tijd tot tijd verslept en telkens provisorisch opgeslagen. Nochtans gaat het hier om belangrijke stukken: Hans van Mildert, beeldhouwer te Antwerpen ontwierp het hoogaltaar in 1613, in de jaren 1617-1620 werd het gerealiseerd. De vier zuilen werden door Dusart te Givet geleverd,

en de beroemde Erasmus Quellinus houwde de kapitelen, waarvan aan een van de zuilen nog een fragment, en een tweede, beschadigd witmarmeren kapiteel bevindt zich in de depots van de Bouwloods. Peeters 1985, p. 338.
10 *Honderd jaar Rijksmuseum 1885-1985*, (red. J. Braat, J.W. Niemeijer e.a.), Weesp 1985, p.66-67, hoofdstuk 'Kunst in gips'.
11 Rijksmuseum, inv. nr. 8652.
12 Rijksmuseum, inv. nr. 1249, 1251, 1253, 1254, 1257, 1259, 1261, 1266, 1272 en de vier resterende beelden van nr. 8652.
13 Brief van 6 januari 1925 van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aan de Minister van O., K. en W., waarin instemming betuigd met verzending van beeldhouwwerken van de Sint-Jan uit het Rijksmuseum naar het Museum van het Provinciaal Genootschap in 's-Hertogenbosch. Dat is meer in de geest van art. 10 der 'Voorwaarden' waarop rijkssubsidie in restauratie wordt verleend (voorwerpen en onderdelen zo veel mogelijk bewaren nabij het monument waartoe zij behoort hebben; 'Voorwaarden' die overigens in Cuypers' tijd nog niet op deze manier waren geformuleerd). Op 6 februari 1925 schrijft de Minister, accoord te gaan. Afschrift van brief dd. 21 november 1932 van de Voorzitter van het Provinciaal Genootschap aan Hoofddirecteur Rijksmuseum: heeft kennisgenomen van mededeling van directeur geen bezwaar te hebben tegen in bruikleen afstaan van 19 beeldhouwwerken aan Mus. Prov. Gen., behoudens toestemming Minister van OKW. Maar eerst moeten de werken nog bezichtigd worden, om de mogelijkheid van opstelling in Den Bosch te bestuderen.
Afschrift brief Hoofddirecteur van het Rijksmuseum dd. 21 juni 1933 aan het Ministerie van OKW: in 1925 reeds zes stuks afgestaan. Aanbod van 19 stuks, zwaar en omvangrijk, in de kelders van het Rijksmuseum, aan het Provinciaal Genootschap daar op bezwaren gestuit. Museum Boymans te Rotterdam heeft een interesse waarop de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum graag zou ingaan.
Brief van juli 1933 (geen verdere dagtekening) van de Rijkscommissie aan de Minister: Provinciaal Genootschap heeft geen bezwaren, maar is in beraad. Het is een fout geweest die Bossche zaken naar Amsterdam te transporteren. Dan volgt 1 augustus 1933 een brief van de Hoofddirecteur van het Rijksmuseum aan de minister: in Boymans zijn de fragmenten goed op hun plaats, het Museum van het Provinciaal Genootschap daarentegen is zelden toegankelijk. De minister vraagt over dit antwoord de Rijkscommissie weer om advies, die op 22 augustus 1933 antwoordt: 'Wij zijn ook overtuigd, dat het in Den Bosch groote verontwaardiging zou wekken, wanneer de daar thuisbehorende fragmenten, indertijd zonder enig recht door het Rijk geacappareerd, naar Rotterdam zouden worden overgebracht. Dat het Rijk eenige fragmenten behoudt en tentoonstelt in 's Rijks museum voor beeldhouwkunst, zal eer waardeering dan verzet ontmoeten, maar dat het Bossche schatten zou gebruiken om een beleefdheid te bewijzen aan derden kan niet anders dan ergernis gaande maken'.
Een bevredigend verweer daarop van de zijde van het Rijksmuseum is in de dossiers van Monumentenzorg niet te vinden, überhaupt geen reactie meer. Maar het bruikleen aan Museum Boymans is indertijd doorgegaan.
Het spreken van 'bruikleen' ten opzichte van de musea lijkt terecht omdat het Rijksmuseum een zekere verantwoordelijkheid had: alleen tegenover de eigenaresse van het monument waarvan de fragmenten afkomstig zijn, kan het die titel niet staande houden, tenzij het een schenkingsakte zou kunnen overleggen. De Bossche restauratiecommissie had *niet* het recht tot schenken; zelfs het kerkbestuur niet zonder de machtiging van de bisschop.
Aan de verwarde situatie is nu een einde gekomen; zo goed als alle bewaarde fragmenten zijn bijeengebracht in de Bouwloods en het Rijksmuseum erkent de historische rechten van de Sint-Jan waar de oorsprong van de fragmenten ligt.
Bron: het archief van de Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist.
14 Verslag bespreking over de vrijlegging van de Sint-Jan in het kabinet van de burgemeester van Den Bosch op 26 juli 1933. Aanwezig Van der Steur, Kalf, Van Heeswijk, burgemeester, directeur Pereij en adjunct-directeur Van Baalen van Gemeentewerken.
15 Van het beeldhouwwerk van de Sint-Jan dat zich in het Rijksmuseum bevond, bestaat een inventarislijst: een exemplaar moet in het kerkarchief van de Sint-Jan berusten, en een kopie

in de nagelaten aantekeningen van archivaris Mosmans, thans in het Bossche gemeente-archief. Peeters, typoscript 1974 (zie noot 1).

In 1966 stelde restauratie-architect Van Kessel een overzicht op van het beeldhouwwerk van de Sint-Jan in het Rijksmuseum, kennelijk op basis van die inventarislijst (die vermoedelijk door Jan Mosmans werd opgemaakt, in de periode dat hij ook foto's van de luchtboogbeelden in het Rijksmuseum maakte; J. Mosmans, *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, Nieuwe Geschiedenis*, 's-Hertogenbosch 1931, p. 306-308 afb. 205-207).

16 Thans in de kerk tegen de zuidoostelijke vieringpijler bevestigd om het houten beeld van de Genadestoel te dragen.

Peeters 1985, p. 260

17 Rijksmuseum, inv. nr. 1255, luchtboogbeeld, figuur met de handen op de rug gebonden; inv. nr. 1252, luchtboogbeeld, dier met de voorpoten gevangen zittend; inv. nr. HB 1246 voetstuk; inv. nr. 1244, Abigaël zandsteen (van het Noordportaal); inv. nr. 8677, stenen hogel; inv. nr. 8653, gewelfsteen, draagsteen van de eerste Sint-Jan. Wat de beide luchtboogbeelden betreft, vergiste Van Kessel zich. Deze waren toch naar Den Bosch gekomen.

18 Peeters 1985, p. 164. Zie ook noot 14. Een ander vrijleggingsplan van de Studiekring voor Kerkelijke Bouwkunst, contra het plan van Gemeentewerken, zonder datum, vermoedelijk begin 1934, in 5 getypte pagina's omschreven, zonder tekening, bevindt zich te Zeist, Dossiers Monumentenzorg.

19 Peeters 1985, p. 270.

20 Marie-José Nohlen, Hans Zumstein, *Musée de l'Oeuvre Notre Dame*, Straatsburg 1982.

21 Peeters 1985, p. 45-49.

22 *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603* (ed. H. Hens, H. van Bavel, e.a.), Tilburg 1978 (*Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland*, 42), p. 32, 131, 133, versregels 52-59, 65-66, 70, 81-82; Peeters 1985, p. 45.

23 Sasse van Ysseit 1911-1914, II, p. 571-579; Peeters 1985, p. 45, 167.